

Ніколаєць Ю.О.

Земельна реформа в Україні в умовах окупаційного режиму 1941–1944 рр.

На території України протягом багатьох століть досить гостро стояла проблема розподілу і перерозподілу землі та проведення у зв'язку з цим аграрних реформ. Будь-які політичні сили, що приходили до влади, раніше чи пізніше змушені були вирішувати проблеми сільського господарства, оскільки воно тривалий час було основою економіки України. І навіть у сучасний період велика кількість науковців вважають, що тільки вирішення проблеми збільшення виробництва сільськогосподарської продукції допоможе Україні вийти з економічної кризи.

Тому метою статті є дослідження спроби проведення німецькою окупаційною адміністрацією земельної реформи в Україні.

В радянській історіографії ця проблема розглядалася лише в контексті діяльності німецьких окупаційних органів на терені республіки¹.

На початку окупації в Україні серед інших господарських проблем також найбільш гостро стояла проблема проведення аграрної реформи. Більшість селян, особливо на західній території України очікували негайної ліквідації колгоспів з одночасним розподілом колгоспної землі та майна². Але нацисти мали свої плани щодо української землі та людей,

що її населяли. Гітлер мав намір захопити, у першу чергу, найкращі землі. Він наголошував, що при заселенні “російського простору” нацисти повинні забезпечити “імперських селян” надзвичайно розкішним житлом. Німецькі заклади повинні розміщуватися у губернаторських палацах, навколо яких будуть вирішувати все необхідне для життя німців. Поблизу міст у радіусі 30–40 км планувалося побудувати “вражаючі своєю красою” німецькі села, з’єднані між собою найкращими шляхами. Місцевому населенню пропонувалося визнати панівне становище німців, у іншому випадку Гітлер розраховував “скинути кілька бомб”³.

Безперечно, населення України вже на початку війни із уст радянської пропаганди було обізнане зі злочинами фашистів. Однак, така пропаганда не завжди давала бажаний для радянської влади результат, оскільки викликала негативні почуття у людей, які бажали евакуюватися на схід, але не мали можливості виїхати. Нерідко українці більше вірили обіцянкам німців ліквідувати колгоспи та повернути майно розкуркуленим селянам, ніж твердженням радянських агітаторів, що німці — це “криваві людожери”, які прагнуть знищити всіх радянських людей. Іноді мешканці України висловлювали думку про те, що після приходу німців не буде гірше, ніж за радянської влади. Але не чекаючи, поки німці розподілять колгоспне майно, значна кількість селян вирішила зробити це якомога швидше.

Отже, частина майна колгоспів була розібрана селянами ще під час відступу Червоної Армії, інша частина — була розподілена після приходу німців, хоча вони й перешкоджали цьому. Питання перерозподілу колгоспного майна було особливо болючим у перші місяці окупації. З одного боку німці обіцяли розпустити колгоспи, а з іншого — забороняли розкрадати колгоспне майно, а те, що вже було розібране прагнули повернути колгоспам. У донесенні 197-ї німецької польової комендатури про обстановку у Житомирській області від 20 вересня 1941 р. говорилося, що населення занепокоєне

питанням розподілу колективних господарств. Тільки в окремих випадках селяни самовільно розібрали колгоспне майно, яке пізніше було повернуто до колгоспів. Розвідник ЦК КП(б)У Портянко В.Я. наголошував у своєму звіті за листопад 1941 р., що все майно колгоспів, яке було розібране до приходу німців, залишається селянам, але у випадку поновлення розкрадання колгоспного майна, особам, які цим займалися, загрожувала смерть⁴. Розвідниця Шейко Н.Т. стверджувала у грудні 1941 р., що все колишнє майно колгоспів, розібране селянами, німці вимагають повертати до колективних господарств. У випадку порушення цього наказу селянам погрожували розстрілом⁵. З іншого боку у зверненні командування 6-ї німецької армії до місцевого населення наголошувалося, що оскільки в Німеччині відсутні колгоспи, то й в Україні їх бути не повинно. Це укріплювало надію людей на негайний розподіл колгоспного майна. Виходило на те, що армійське командування підтримувало ідею розподілу колгоспів, а тиллові служби та окупаційна адміністрація висловлювалися проти швидкого розподілу колгоспної власності.

Особливо наполегливо прагнули повернути собі землю селяни, які були розкуркулені за радянської влади. Але польові комендатури відзначали, що із відродженням приватної власності виникала необхідність у регулюванні правовідносин, особливо на право володіння землею, оскільки існуючі радянські закони не містили визначень з цього питання⁶. Питання врегулювання претензій висланих куркулів вважалося одним із найбільш невідкладних, оскільки німецька пропаганда багато обіцяла цим людям, особливо у плані повернення їм їх майна. Однак, як наголошували німці, обставини не дозволяли повернути це майно негайно⁷. Але існують й інші відомості про повернення майна розкуркуленим селянам. Згідно із повідомленнями розвідників ЦК КП(б)У майже всі куркулі після повернення до своїх сіл отримали свої хати та більшість рухомого майна, яке було

свого часу продане сільською радою⁸. Фактично, більшість помешкань колишнім куркулям повернути вдалося, а земельні от ділянки отримати було набагато складніше, оскільки німці, не дивлячись на свої обіцянки, перешкоджали передачі землі у приватну власність.

Загалом аграрна політика німців на початку панування в Україні проводилася досить непослідовно. Їм не вдалося зафіксувати ціни на сільськогосподарську продукцію. Військові підрозділи, що проходили українськими землями, і тиллові частини не узгоджували свої дії у стосунках із селянами. Згідно з указом рейхсканцлера “Про використання економіки окупованих східних територій” від 29 липня 1941 р. при кожній польовій комендатурі був офіцер, що керував господарською групою. Його завданням було задоволення потреб частини, що була розміщена у районі польової комендатури, а також підготовка до використання економіки країни для військового господарства⁹. Але військові частини, що прямували на фронт, нерідко намагалися отримати потрібні їм продукти й поза спиною відповідних тиллових служб. У донесенні 197-ї польової комендатури у вересні 1941 р. вказувалося на труднощі втримання темпів інфляції на окупованих територіях через те, що військові частини вермахту купували продовольство у місцевих селян за “завищеними цінами”¹⁰. Ціни на товари намагалися регулювати шляхом конфіскації розкраденого з колгоспів продовольства у населення і реалізації його німецькими установами¹¹. Але грабуючи сільське населення німці викликали відповідні почуття до себе з боку місцевих виробників сільськогосподарської продукції. У донесенні гарнізонної комендатури м. Умань від 15 серпня 1941 р. підкреслювалося, що проблема сільськогосподарських цін має і військовий бік. Якщо, як доповідали районні уповноважені з питань сільського господарства, ціни на сільськогосподарську продукцію будуть такими низькими, то селянин зовсім не буде зацікавленим у постачанні, що призведе до різкої зміни

настроїв селян¹². Спроби фіксації цін на сільськогосподарську продукцію, як правило, призводили до того, що мешканці сіл відмовлялися продавати її, віддаючи перевагу обміну продуктів на товари¹³. Так, за свідченням однієї з розвідниць ЦК КП(б)У Марченко М.Ф., у січні 1942 р. у Києві майже не існувало базарної торгівлі, оскільки селяни не бажали продавати свої продукти за фіксованими цінами¹⁴. Поступово товари сільському населенню стали відпускати бартером — за здану сільськогосподарську продукцію. Але обмін був дуже несправедливий — за 20 пудів зерна або 100 кг свинини — всього один метр тканини. Наприкінці війни німецькі заготпункти часто “забували” видавати товари в обмін, почастишали конфіскації сільськогосподарської продукції¹⁵.

Аграрна реформа здійснювалася у кілька етапів. У 1941 р. німецька влада оголосила, що присадибні ділянки передаються у приватну власність селянам і звільняються від податків за умови, якщо селяни результативно проведуть збір урожаю і осінню обробку землі. У такому випадку селянам обіцяли збільшити розміри земельної приватної власності та виділити додатково худобу. Не дивлячись на заклики радянської пропаганди до селян не збирати врожай у кількості, що перевищує потреби їх сім’ї, а іншу частку знищувати, населення України, розуміючи залежність свого життя від кількості продовольства, прийняло участь у зборі врожаю. Восени 1941 р. українські селяни зібрали більшість врожаю вручну, оскільки значна частина машин та тракторів були евакуйовані на схід, а ті, що залишилися, не були забезпечені паливом чи взагалі вийшли з ладу. У звіті головного командування сухопутних військ від 27 серпня 1941 р. відзначалося, що селяни на захопленій території практично не прислухаються до закликів Москви знищувати свої будинки, техніку та врожай. Однак, молоді люди, виховані вже за часів існування радянської влади, часто відкрито висловлюють свої наміри після збору врожаю підпалити зерносховища¹⁶.

У донесенні 454-ї німецької охоронної дивізії про настрої населення на території України від 3 жовтня 1941 р. відзначалося, що сільське населення стало із завзяттям займатися збором врожаю навіть у тяжких умовах¹⁷. Згідно донесення 197-ї польової комендатури від 15 грудня 1941 р. Житомирській області урожай зернових культур і картоплі був зібраний майже без втрат, цукровий буряк, капуста, морква, цибуля та інші овочі були зібрані “частково”¹⁸. Обстановка на весняно-польових роботах у 1942 р. була кращою, ніж очікували німці. Загалом по Україні було оброблено близько 80 % землі¹⁹. Після того, як пройшов шок перших днів війни, люди вдавалися також до традиційних форм суспільної самодопомоги. Відродження кооперації у дорадянських формах на окупованих українських землях розпочалося вже у перші дні по відході фронту, ще до приходу окупаційної тилової влади. Нацисти прагнули контролювати українські кооперативи, щоб полегшити централізовану заготівлю сільськогосподарської продукції²⁰.

У лютому 1942 р. окупаційна влада проголосила про проведення реформи, згідно з якою, на першому етапі, колгоспи і радгоспи перетворювалися на “громадські господарства” та “державні маєтки” і оголошувалися перехідною формою до приватизації землі.

На другому етапі реформи німці обіцяли селянам поступове розділення колгоспів спочатку на так звані товариства для спільного обробітку землі, але з окремим збиранням врожаю, відомі ще під назвами “хліборобські спілки” або “десятидвірки”.

Заключним етапом реформи повинно було стати розділення “десятидвірок” на приватні одноосібні господарства. Проголошувалося перетворення колгоспів на суспільні господарства, радгоспів — на земельні двори, МТС повинні були перейти у повне розпорядження німецьких властей. Німці наголошували, що претендувати у майбутньому на самостійне ведення господарства зможе лише той, хто своєю

працею виявить здатність до цього. Наділення селян землею ставилося у пряму залежність від виконання обшинними господарствами планів поставок німцям. У німецькому “Новому порядку” землекористування говорилося, що обшинним господарством будуть керувати німецькі сільськогосподарські відділи, а всі працездатні селяни-члени обшинних господарств повинні брати участь у загальній роботі. Присадибна ділянка селянина могла бути збільшена тільки у тому випадку, якщо він міг власними силами, без завдання шкоди праці у обшинних господарствах, правильно обробити свою збільшену присадибну ділянку. Кількість худоби, яку міг утримувати селянин не обмежувалася. Особи, які не виконували розпоряджень німецької влади або “виявилися нездатними до ведення одноосібного господарства” не мали права отримувати землю²¹.

Сільськогосподарську продукцію обіцяли купувати у майбутньому за твердими цінами, які повинні були значно перевищувати ціни за радянських часів. Окупанти підкреслювали, що ті особи, хто самовільно захопить землю, будуть суворо покарані, у них буде конфіскована захоплена земля, особисте господарство та худоба²². За даними секретаря обкому КП(б)У Харківської області, на території області на початку 1942 р. “всі раніше розкуркулені господарства отримали назад своє нерухоме майно і у першу чергу були наділені як присадибною ділянкою землі, так і за певними нормами наділом польової пашні. Голови господарств, які протягом 3–5 років були відірвані від сільського господарства, оскільки працювали у промисловості та радянських керівних закладах, втрачали право на землекористування. Сім’ї і родичі комуністів та комсомольців, “радянського колгоспного активу”, партизан не наділялися землею. Сім’ї військовослужбовців Червоної Армії, які перебували на даний момент у рядах регулярної армії, що боролася із вермахтом, різко обмежувалися у землекористуванні, отримуючи від 25 до 50 сотих гектару²³.

На окупованих землях гітлерівці насаджували “нову земельну аристократію”, тобто створювали німецьку касту феодалів. Під час окупації в Україні було створено 2215 маєтків загальною площею понад 6,3 млн. га. Було розроблено заходи, спрямовані на організацію на селі хутірських господарств з “українців німецького походження” (німецьких колоністів, так званих фольксдойчів). Загалом Гітлер планував на Сході “отримати” 1,5 млн. фольксдойчів²⁴.

На початку 1942 р. ставлення до аграрної реформи в різних областях України та серед різних категорій населення значно відрізнялося. Так, фольксдойчі, а також більша частина українських селян, за визнанням німецького аналітика Т. Роглера, були вороже налаштовані не тільки проти колгоспів, а й проти групового ведення господарства, яке передбачалося новим аграрним законом окупантів²⁵.

У березні 1942 р. німці відзначали, що селяни в Україні намагаються отримати у власність землю²⁶. У оперативному зведенні Генерального округу Миколаєва за травень 1942 р. відзначалося, що аграрна реформа, про проведення якої було проголошено на початку квітня, була сприйнята добре. Завдяки їй було збільшено у населення бажання працювати²⁷.

Повідомлення про те, що колгоспи перетворюються на общинні господарства, що кожен селянин отримує у власність вільну від податків землю було зустрінуте із задоволенням²⁸. Однак, частина населення вважала норму постачання продовольства німцям дуже високою. За свідченнями частини бургомістрів, якщо виконувати норми обов’язкових поставок, то в окремих населених пунктах не залишиться потрібної кількості посівного зерна²⁹. У донесеннях розвідників ЦК КП(б)У за березень 1942 р. вже відзначалося, що селяни сварять німців за великі податки³⁰.

Фактично німці схилилися до спільного ведення селянами господарства, щоб було легше збирати податки. Кількість худоби не обмежувалася з метою збільшення кількості м’яса, яке селяни мали постачати німцям. Аграрна реформа

окупантів не відповідала прагненням селян, оскільки більшість з них не отримали можливість одноосібного ведення господарства. До кінця окупації в Україні було приватизовано лише 10 % землі³¹.

На практиці громадські господарства залишилися тими ж колгоспами із примусовою працею з ранку до вечора, мізерною платнею та великими податками. Кордони землекористування, організація праці та її оплата, норми виробітку, сівозміни залишилися від колгоспів. Недаремно Гітлер планував на завойованих територіях запровадити планове господарство, єдиний економічний порядок, який би охопив всю Європу³². Фюрера підтримували і урядовці на окупованих територіях. У листопаді 1941 р. представники окупаційної влади в Україні вважали, що під час здійснення цілеспрямованого і планового керівництва районним сільським господарством, воно здатне повністю забезпечити необхідним продовольством не тільки цивільне населення, але й частини вермахту³³. Загалом близько 85 % усього постачання Німеччини продуктами з окупованих територій припадало на Україну. За іншими даними ця цифра дорівнювала 94,5 %³⁴.

Україна також забезпечувала значну кількість продовольства для вермахту. Вже у наказі командуючого 6-ї німецької армії від 28 вересня 1941 р. вказувалося, що для полегшення забезпечення продовольством німецьких військ, які все далі просуваються вглиб ворожої території, варто використовувати продукти захопленої країни. У наказі підкреслювалося, що солдати вермахту повинні будуть відмовитися від продуктів харчування, які вони звикли вживати у їжу, а перейти на ті продукти, які “у достатній кількості” надає Україна³⁵. Гітлер вважав, що варто утриматися від того, щоб покладати на військові частини відповідальність за те, що через купівлю ними сільськогосподарської продукції у необмеженій кількості її вивіз до Німеччини був зірваний. Він вважав, що оскільки окремі

частини вермахту відриваються від своїх баз сполучення, то їм потрібно самим потурбуватися про себе³⁶. Потреба у продовольстві для вермахту в умовах розтягненості комунікацій у 1941 р. й була причиною заохочення різними способами українських селян (частина полонених навіть була відпущена до рідних помешкань) до збору врожаю.

Поступово селяни обкладалися різними тяжкими податками. Вони здавали майже весь урожай, виконували поставки м'яса, молока, масла, яєць, вовни, шкури худоби та свиней тощо. Кожен селянин був змушений платити й грошовий податок. Крім того, встановлювався поземельний податок, податок за будівлі, прибутковий податок, "церковний" податок тощо. Водночас процвітала система різних поборів і повинностей. Селяни зобов'язані були утримувати охорону мостів, а також загони і команди, котрі розквартирувались у даній місцевості, оплачувати старшин, старост, поліцейських. На окупованій території проголошувалась загальна трудова повинність. У розпорядженні рейхскомісара Коха наголошувалося, що всі особи, хто не буде працювати будуть покарані шляхом накладення на них штрафу, ув'язнення або відправки до трудового табору³⁷. За невиконання завдань поставок, податків та повинностей окупанти жорстоко розправлялися з селянами, застосовуючи тілесні покарання та штрафи.

Пограбування земель України в Німеччині заохочувалося на самому високому рівні. Так, Гітлер, вважаючи однією з проблем організації господарства в Україні відсутність надійних шляхів сполучення, наголошував, що вони допомогли б вивезти з України надлишки продовольства, які залишаться після забезпечення харчуванням вермахту. На думку Гітлера, цю проблему можна було б частково вирішити шляхом надання солдатам, що їдуть у відпустку, можливості вивозити з собою стільки продуктів, скільки він зможе нести³⁸

Думка німецьких урядовців на завойованій частині України дещо відрізнялася від ідеї фюрера. Так, у донесенні

комендатури м. Умань у серпні 1941 р. вказувалося, що те, що росіяни не встигли знищити чи евакуювати часто зовсім безглуздо руйнується німецькими солдатами. Командири частин і підрозділів слабо контролюють своїх людей у плані подібних руйнувань і навіть більше того, вихваляють солдатів, які можуть щось “організувати”, навіть якщо це вступає у протиріччя із загальними інтересами³⁹.

У листопаді 1941 р. почалося вербування робочої сили для відправки в Німеччину. Спочатку мова йшла про вербування добровольців. Пізніше німцям довелося вдаватися до насильницького вивезення у неволю людей. На початку 1942 р. вже проводилися масові облави, з метою відправлення робітників до рейху. 15 жовтня 1942 р. окупаційна влада видала розпорядження про масове насильницьке вигнання українського населення з його власних земель і утворення на них спеціальних селищ (“хегенвальдів”). Лише у восьми західних областях України загарбники силою вигнали населення з 357 тис. селянських дворів. Крім того, німецькі загарбники вивозили з України сільськогосподарську сировину, а також чорнозем. Хоч було введено карткову систему, але вона не спроможна була забезпечити жителів необхідними продуктами харчування. Від голоду і епідемій умирили десятки тисяч людей.

Якщо проаналізувати строки, коли ставлення німців до сільськогосподарського виробництва в Україні змінилося від заохочення виробництва економічними методами до викачування якомога більшої кількості продуктів, на перший період припадає час, коли німці поступово завойовували Україну, а на другий — період, коли завоювання вже відбулося, й вони поводили себе тут, як господарі. Під час відступу вермахту завойовникам вже було не до налагодження сільськогосподарського виробництва. Вони намагалися якомога більше вивезти з України.

Отже, аграрна реформа окупантів була лише однією із численних спроб перетворити Україну на аграрно-сировинний

придаток “третього рейху”. Її проведення було зумовлене не стільки прагненням налагодити виробництво на окупованих територіях для потреб їх населення, на що наголошувала ворожа пропаганда, скільки потребою забезпечити хоча б вермахт (а бажано і весь Рейх) продуктами харчування. Тому інтереси і потреби мешканців України не бралися до уваги завойовниками. Призначення місцевого населення, на думку окупантів, полягало лише в праці на Німеччину.

Примітки:

¹ Історія Української РСР. – Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945)/Редколегія тому: В. І. Клоков – відп. редактор, М. М. Дятленко, В. С. Коваль, П. Т. Тронько та ін. – К.: Наукова думка, 1977. – 536 с.

² Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі — ЦДАГО України). – Ф. 57, оп. 4, спр.110. – Арк. 61; там само. – Спр. 106. – Арк 4; Там само. – Ф. 1, оп. 22, спр. 119. – Арк. 280; Там само. – Спр. 118. – Арк. 77; Центральний державний архів вищих органів України (далі — ЦДАВО України). – Ф. КМФ – 8., оп. 2, спр.157. – Арк. 14; Там само. – Спр. 156. – Арк. 98; ЦДАГО України. – Ф. 62, оп. 9, спр. 4. – Арк.44; ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 151. – Арк. 111; ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 22, спр. 119. – Арк. 176.

³ *Пикер Г.* Застольные разговоры Гитлера / Пер. с нем. И. В. Розанова. – Смоленск, 1998. – С. 36–37, 173.

⁴ ЦДАГО України . – Ф. 1, оп. 22, спр. 120. – Арк. 99; арк. 246; оп. 9, спр. 4. – Арк. 73.

⁵ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 156. – Арк. 130

⁶ Там само. – Арк. 169–170.

⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 22, спр. 120. – Арк. 32 зв.

⁸ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. – В 3 томах. – Т. 1. К., 1980. – С. 321.

⁹ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 156. – Арк. 29.

¹⁰ Там само. – Арк. 38.

¹¹ Там само. – Арк. 197.

¹² Там само. – Спр. 150. – Арк. 71.

¹³ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 22, спр. 120. – Арк. 27зв.

- ¹⁴ Саган О. Хто вирощував хліб на окупованій землі? // Пік. – 2000. – № 22. – С. 25.
- ¹⁵ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 146. – Арк. 79.
- ¹⁶ Там само. – Спр. 151. – Арк. 107.
- ¹⁷ Там само. – Спр. 156. – Арк. 79.
- ¹⁸ Там само. – Спр. 38. – Арк. 2.
- ¹⁹ Саган О. Хто вирощував хліб на окупованій землі? // Пік. – 2000. – № 22. – С. 24–25.
- ²⁰ ЦДАГО України. – Ф. 166, оп. 2, спр. 117. – Арк. 2–3.
- ²¹ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 150. – Арк. 43–44.
- ²² ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 22, спр. 10. – Арк. 159.
- ²³ Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера / Пер. с нем. И. В. Розанова. – Смоленск:, 1998. – С. 88.
- ²⁴ ЦДАГО України. – Ф. 57, оп. 4, спр. 110. – Арк. 61.
- ²⁵ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 156. – Арк. 252.
- ²⁶ Там само. – Арк. 70.
- ²⁷ Там само. – Арк. 218.
- ²⁸ Там само. – Арк. 25–26.
- ²⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 22, спр. 120. – Арк. 256.
- ³⁰ Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 1996. – С. 230.
- ³¹ Слободянюк М. Селяни України під нацистським окупаційним режимом, 1941–1944 рр. (на матеріалах південних областей) // Київська старовина. – 2000. – № 2 – С. 49.
- ³² Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера / Пер. с нем. И. В. Розанова. – Смоленск, 1998. – С. 39.
- ³³ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 156. – Арк. 47
- ³⁴ Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах плана “Ольденбург”. – М., 1974. – С. 322.
- ³⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4620, оп. 3, спр. 378. – Арк. 96.
- ³⁶ Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера / Пер. с нем. И. В. Розанова. – Смоленск, 1998. – С. 429.
- ³⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 70, спр. 8. – Арк. 2.
- ³⁸ Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера / Пер. с нем. И. В. Розанова. – Смоленск, 1998. – С. 436.
- ³⁹ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 156. – Арк. 200.